

В.Г. БОНДАРЕНКО
УДК: 94: 355-058.229(470+477) "1920"

ВІЛЬНОКОЗАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ ТА РОСІЙСЬКА АРМІЯ ГЕНЕРАЛА П. ВРАНГЕЛЯ У ВЕРЕСНІ-ЛИСТОПАДІ 1920 Р.

У статті аналізуються взаємовідносини між українськими вільнокозацькими формуваннями та Російською армією П. Врангеля у вересні-листопаді 1920 р. Встановлюються причини змін у ставленні прихильників УНР до білогвардійців. Наводяться приклади взаємних бойових операцій проти Червоної армії. Висвітлюється подальша доля вільнокозацьких формувань які були евакуйовані разом з білогвардійцями з Криму.

Ключові слова: вільнокозацькі формування, Російська армія генерала П. Врангеля, повстансько-партизанський рух, Катеринославський повстанський кіш, Вільне козацтво.

В статье анализируются взаимоотношения между украинскими вольнокозацькими формуваннями и Русской армией генерала П. Врангеля в сентябре-ноябре 1920 г. Устанавливаются причины изменений в отношениях сторонников УНР и белогвардейцев. Приводятся примеры совместных боевых операций против Красной армии. Освещается дальнейшая судьба вольнокозацьких формувань которые были эвакуированы вместе с белогвардейцами из Крыма.

Ключевые слова: вольнокозацькі формування, Русская армия генерала П. Врангеля, повстанческо-партизанское движение, Катеринославский повстанческий кош, Вольное казачество.

This article analyzes the relations between Ukrainian and Russian forces vlnokozatskymy P. Wrangel army in September-November 1920. Establish the causes of changes in the attitudes of people like the Whites to the UPR. Examples of mutual combat operations against the Red Army. Reveals the fate vlnokozatskyh units were evacuated along with Whites in the Crimea.

Keywords: vlnokozatski formations, the Russian army of General Wrangel P., insurgent-guerrilla movement Ekaterynoslavsky rebel basket, Free cossacks.

Події 1917-1921 рр. на теренах України не тільки вплинули на подальшу долю українського народу, але і залишили певні уроки для сучасного державотворення. Серед них – необхідність збройного захисту держави та підготовка до використання різноманітних форм її захисту. Однією з форм збройної боротьби був повстансько-партизанський рух. Подальші події ХХ ст. підтвердили ефективність партизанських дій. Друга світова війна, війни у В'єтнамі, Афганістані, Сомалі, Колумбії стали наочним прикладом ефективності

партизанської боротьби. Іншим уроком є пріоритет ідеології над прагматизмом і національними інтересами який привів до поразок і трагедій. Небажання поступитися певними ідеологічними догмами з боку прихильників УНР і Білого руху, привели до спільної їх поразки. Тому врахування історичних уроків є важливим чинником для сучасного державотворення.

Вільнокозацький рух у радянській історіографії не знайшов комплексного та об'єктивного висвітлення. Цьому заважала ідеологічна заангажованість. Цінний

фактичний матеріал подають праці радянських істориків 20-30-х рр. ХХ ст., а до того ж у них зберігалась певна об'єктивність [4; 6; 26]. У подальшому Вільне козацтво характеризувалось, як “контрреволюційна, куркульська організація”, “пародія на запорозьке козацтво”[22].

Подібна ж ситуація відбулась і з українським повстансько-партизанським рухом. У перше двадцятиліття радянської влади цей рух досліджувався радянськими істориками. Прикладом є роботи Р. Ейдемана, Н. Какуріна [10; 12]. Тільки після ХХ з'їзду КПРС з'являються окремі дослідження в яких більш детально, хоча і не без ідеологічних забобонів, розглядається повстанський рух [17; 23]. Аспект проблеми взаємовідносин білогвардійців та прихильників УНР не знайшов достатнього відображення в роботах істориків УРСР. Не досліджувались взаємовідносини вільнокозацьких формувань та армії П. Врангеля у 1920 р.

Зарубіжна українська історіографія не створила узагальнюючих праць з історії Вільного козацтва. До того ж, основна увага її була сконцентрована на подіях 1917-1918 рр., а події 1919-1920 рр. лише коротенько згадувались [18; 24; 27]. На місце і роль вільнокозацьких загонів у формуванні та розвитку українського повстансько-партизанського руху звернув увагу тільки Ю. Кульчицький [16]. Переговори з прихильниками “Білого руху” та військово-співробітництво з армією УНР не знайшли достатнього висвітлення в історіографії українського зарубіжжя, виключенням є праці Л. Шанковського та А. Процик [20; 29].

Сучасна українська історіографія також більшу увагу приділила дослідженням вільнокозацького руху 1917-1918 рр. Відзначимо роботи В. Голубка, П. Захарченка, О. Тимощука [7; 11; 25]. Подіям 1919-1920 рр. у контексті проблеми приділив певну увагу В. Лободаєв [19]. За роки незалежності України з'явилися дослідження присвячені “Білому руху” та його взаємовідносинам з українськими державними утвореннями

1917-1920 рр. Це дисертаційні дослідження О. Козерода, В. Крупини, Я. Штанька [14; 15; 30]. Спроби використати повстанський рух генералом П. Врангелем згадується у дослідженні В. Солдатенка [21, 269-273]. Отже, вільнокозацький рух 1919-1920 рр. залишається малодослідженим. Аспект проблеми щодо місця та ролі Вільного козацтва у повстансько-партизанському русі потребує подальшого дослідження. Незважаючи на певну увагу істориків до проблеми використання П. Врангелем повстанського руху вона також потребує уваги дослідників. Цим аспектам проблеми і присвячена дана стаття.

Завданнями статті є проаналізувати взаємовідносини вільнокозацьких формувань у складі українського повстансько-партизанського руху та російської армії генерала П. Врангеля. З'ясувати причини зміни політики білогвардійців до прихильників УНР. Дослідити спільні операції українських повстанців та білогвардійських військ проти Червоної армії. Простежити подальшу долю вільнокозацьких формувань які евакуювалися з Криму разом з врангелівцями. Джерельну базу статті склали архівні матеріали, мемуари та періодична преса 1920 р.

4 квітня 1920 р. новим Головнокомандуючим Збройних сил Півдня Росії став генерал П. Врангель. На цій посаді він змінив генерала А. Денікіна. Заміна Головнокомандуючого привела до змін у національній та соціальній політиці білогвардійців. У зверненні А. І. Денікіна “До населення Малоросії” проголошувалось: “... Відвагою та кров'ю армії одна за іншою звільняються російські області від ярма божевільних та зрадників, які дали обдуреному народу рабство замість щастя і свободи. До давнього Києва, “матері міст руських”, наближаються полки у нестримному стремлінні повернути російському народу втрачену їм єдність, ту єдність, без якої великий російський народ, знесилений та роздроблений, втративши

молоді покоління у братовбивчих міжусобицях, не в силах був би зберегти свою незалежність... Прагнення відокремити від Росії малоросійську гілку російського народу не залишено і зараз. Колишні ставленики німців – Петлюра та його соратники, які поклали початок розчленуванню Росії, продовжують і зараз здійснювати свою злу справу створення самостійної “Української Держави” і боротьби проти відродження Єдиної Росії...” [9].

Генерал П. М. Врангель також звертався до населення України (до речі українською мовою) і проголошував: “Сини України! Змагаючи під червоним ярмом, ви піднімаєтеся на захист віри православної, рідної України і всього надбання вашого. Як і ви, російська армія бореться за щастя, свободу і велич Батьківщини. Очолюючи російську армію, я звертаюся до вас, брати! Зічмо лави проти ворогів, які топчуть справу, народність і надбання, потом і кров’ю нагромаджені батьками й дідами. Російська армія з мечем у руці і хрестом у серці бореться з насиллям і неправдою. Не відновлювати старі порядки будемо ми, а боремося за те, щоби дати народу можливість самому бути господарем своєї землі. І волею народу встановити порядок у всій Росії. Я уклав порядок у всій Росії. Я уклав братерський союз з козацтвом Дону, Кубані й Астраханським, і ми, як рідні, простягаємо вам руку. В нашому єднанні – наше спасіння” [5].

Причинами зміни у політиці П. Врангеля були відірваність від козацьких регіонів Дону, Кубані та Тереку, необхідність поповнення війська за рахунок населення Півдня України, відсутність природних ресурсів у Криму необхідних для продовження війни. До того ж, Франція та Велика Британія впливали на білогвардійців примушуючи їх ввійти в єдиний антибільшовицький фронт. Всі ці фактори підштовхували створену 11 травня 1920 р. “Русскую армию” до співробітництва з УНР.

Все ж таки політика “Уряду Півдня Росії” була більш декларативною ніж реальною. Врангель так і не визнав уряду УНР і тільки погодився на військовий союз з армією С. Петлюри. Але і такі зміни у політиці Білого руху привели до покращення відносин з українським населенням.

Після ліквідації Української Держави велика група старшин пов’язаних з вільнокозацьким рухом опинилася у складі Добровольчої армії. Серед них і О. Сахно-Устимович, який виступав за відродження Запорозького козацтва і козацьких порядків на звільнених від більшовиків територіях України. 17 серпня 1920 р. був створений “Гурток українських старшин”. Вони і виступили ініціаторами грамоти П. Врангеля до населення України. Ці ж старшини виступали й проти Петлюри за створення окремого українського уряду при П. Врангелєві. Таким чином, для співробітництва з вільнокозацькими формуваннями створювалась сприятлива ситуація. На українське населення вплинула і зміна аграрної політики уряду Півдня Росії. Відмова від поміщицького землеволодіння та роздача землі селянам за натуральний викуп забезпечили певну підтримку селянства.

Армія УНР знаходилась на Правобережжі і не мала спільного фронту з врангелівцями. Але в тилу Червоної армії діяли українські повстанці які складали значну збройну силу. Білогвардійці намагалися встановити з ними контакти і використати їх для боротьби з більшовиками. Повстанці знаходились наприкінці літа 1920 р. у складному становищі. Українсько-польські війська незважаючи на контрнаступ знаходились далеко від південного регіону України. Червона армія та чекістські загони посилили заходи з ліквідації повстанського руху. Тому повстанці були змушені шукати порозуміння з “білими”. Центром координації між повстанцями та російською армією став Олександрівськ. І це не було випадково. Ще з 1917 р. у місті існували вільнокозацькі

організації які брали участь у війні УНР з радянською Росією (грудень 1917-квітень 1918 рр.). На другому етапі війни загони Вільного козацтва Олександрівського повіту допомагали УСС, частинам Запорізького корпусу і австро-німецьким військам звільняти територію повіту [2]. Активну участь козаки та старшини брали у повстанні Директорії. Вони самостійно звільнили місто від державної варти. Значна кількість олександрівських вільних козаків разом з Катеринославським республіканським кошем брала участь в боях з білогвардійцями 8-го корпусу, більшовиками та махновцями [3]. У 1919 р. біля Олександрівська діяли вільнокозацькі формування, так званий Лисогірський повстанський козацький кіш на чолі з отаманом Чайковським, а влітку 1920 р. Вовнізький повстанський загін [1].

Події пов'язані з співробітництвом українських повстанців та армії П. Врангеля знайшли своє відбиття у мемуарах Г. Гордієнка, А. Гребенника та М. Леонтовича [8; 13; 28]. Після розгрому повстанських загонів на правобережжі Катеринославщини їх козаки і старшини стали збиратися в Олександрівську на початку вересня 1920 р. 10 вересня почалося формування українського куреня "Чорна хмара" з мешканців Олександрівського повіту. Це була поступка білогвардійців. Для формування українських частин Російської армії були створені при комендатурах особливі відділи. Їх очолили офіцери-референти. Заборонялось приймати до цих частин солдат-українців з врангелівської армії, але декілька десятків їх незаконно вступили до українського куреня. Очолив його Іван Марків (отаман Хмара), а не Антон Гребенник, як в деяких виданнях. Командиром 1-її сотні був Іван Горобець (за непідтвердженими даними родич керівників вільнокозацького руху на Катеринославщині братів Воробйових-Горобців). У місті з'явився і керівник повстанського руху на Катеринославщині доктор Гелев. Разом з отаманом Хмарою він два рази від'їжджав до Севастополя для

переговорів з врангелівським командуванням. Після недовгого формування з 21 по 23 вересня разом з білогвардійцями Український курінь брав участь у боях біля села Біленьке (суч. Запорізька область). Спроби форсувати Дніпро біля цього села були невдалими, а втрати значними. Для координації зусиль у боях до повстанців були придані полковник Каретников та небіж самого барона Врангеля. Цікавим є те, що разом з українським куренем, який боровся під жовто-блакитним прапором, разом з врангелівцями воювали повстанці під чорним прапором [8, 241-269].

Під час боїв з правобережжя біля села Вовниги прорвався на лівий берег Дніпра Катеринославський повстанський кіш вільнокозацьких військ визволення України. З 600 козаків і старшин на лівий берег переправилися тільки 250-300 осіб. Фактично це був розгром, багато хто був без зброї і одягу. Кіш зібрався в Олександрівську, отаманом його був Родіон Федорченко. За спогадами Г. Гордієнка з ним було до десятка отаманів і полковників частин армії УНР та розбитих повстанських загонів. Серед них, отамани Ангел, Зірка, Голуб, Іванов та ін. Український курінь ввійшов до складу Катеринославського коша під назвою 1-го Хортицького полку. 16 жовтня кіш вийшов з міста і відступив до села Катеринівка. До нього входили 150 піших, 150 кіннотників, а на озброєнні 12 кулеметів і декілька гармат. 18 жовтня він почав відступ через Таврію до Криму. Доктор Гелев та частина отаманів відокремились від Коша у районі села Василівка та вирішила продовжувати повстанську боротьбу на Україні. Разом з Катеринославським кошем відступали і інші українські повстанські підрозділи, серед них Полтавський козацький Кіш. 29 жовтня повстанці опинилися в Криму, де почали готуватися до евакуації разом з кубанськими козаками з Феодосії. Врангелівське командування ставилося до повстанців-союзників навіть вороже і не бажало саджати їх на кораблі. У ніч з 14 на 15

листопада 1920 р. повстанці прорвалися до порту порубавши колючий дріт та під дулами кулеметів добилися їх завантаження на пароплави “Дон” та “Володимир” разом з кубанцями [13; 28, 248-255].

Після перебування на рейді в Стамбулі повстанці були відправлені на о. Лемнос разом з кубанцями. На острові вони перебували недовго і були відправлені до Румунії, де 1921-1922 рр. знаходились в таборах для інтернованих вояків УНР. Частина пізніше повернулася на Україну, дехто з них брав участь у Другому Зимовому поході (А. Гребенник). Більша частина перебралася до Чехословаччини і почала навчання в Українській господарській академії.

Отже, у 1920 р. “Білий рух” на чолі з генералом П. Врангелем вніс деякі зміни у національну та аграрну політику. Ці зміни були декларативними і не мали великих практичних наслідків. Білогвардійці робили спроби використати українських повстанців для посилення військової потуги. Взаємна недовіра та складні відносини у минулому не сприяли створенню єдиного антибільшовицького фронту. Внаслідок цього обидві збройні сили були розгромлені Червоною армією.

Список використаних джерел

1. Бондаренко В. Г. Гаврило Гордієнко – вільний козак з Олександрівська, науковець і громадсько-політичний діяч української діаспори / В. Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – 500 с. – С. 155-160.
2. Бондаренко В. Г. Олександрівський курінь Вільного козацтва (1917-1920 рр.) / В. Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – 252 с. – С. 43-47.
3. Бондаренко В. Г. Участь Вільного козацтва в антигетьманському повстанні Директорії на Півдні України / В. Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – 512 с. – С. 148-153.

4. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник статей и воспоминаний. – Днепропетровск: Днепр. ИСПАРТА, 1927. – 292 с.
5. Время (Симферополь). – 1920. – 19 августа.
6. Годы борьбы 1917-1927 гг. – Елисоветград, 1927. – 194 с.;
7. Голубко В. Армія УНР 1917-1918 рр. / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.
8. Гордієнко Г. М. Під щитом Марса / Г. М. Гордієнко. – Філадельфія, 1976. – Т. 1. – 368 с.
9. Деникин А. И. Обращение к населению Малороссии / А. И. Деникин. URL: <http://white-guard.ru>
10. Ейдман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдман, Н. Какурін. Х., 1928. – 71 с.
11. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К., 1997. – 188 с.
12. Какурін Н. Е. Гражданская война 1918-1921 / Н. Е. Какурін, Н. И. Ващегис; Под ред. А. С. Бубнова, С. С. Каменева, М. Н. Тухачевского и др. – СПб.: Полигон, 2002. – 672 с. – (Великие противостояния)
13. Коваль Р. М. Багряні жнива Української революції: Воєнно-історичні нариси / Р. М. Коваль. – К.: Український письменник, 2005. – 398 с. – С. 248-255.
14. Козерод О. В. Білий рух в Україні (червень 1919-листопад 1920 рр.): Історіографія проблеми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 “Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / О. В. Козерод. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
15. Крупина В. О. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. О. Крупина. – К., 2005. – 17 с.
16. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. – Львів.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.
17. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. / О. О. Кучер. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – 171 с.
18. Кушинський А. Традиційна національна державницька сила (з нагоди 60 років існування УВК) / А. Кушинський // Українське козацтво. – 1977. – № 4. – С. 5-9.
19. Лободаєв В. М. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917-1918 рр.: Наукове видання / В. М. Лободаєв. – Київ: Темпора, 2010. – 672 с.
20. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. – Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 202 p.
21. Солдатенко, В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4 т. / В. Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2010. – Т. IV: Рік 1920. – 442 с.
22. Супруненко М. Жовтень на Україні / М. Супруненко. – К.: Вид. Акад. наук УРСР, 1942. – 45 с.
23. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н. И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 455 с.

24. Тамарський Ю. Українське Вільне Козацтво / Ю. Тамарський // Вісті Комбатанта. – 1962. - № 1. – С. 28-31.
25. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918р.) / О.В. Тимошук. – Харків, 2000. – 460 с.
26. 1917-1927 гг. Октябрь на Одессине. – Одесса, 1927. – 492 с.
27. Цапко І. Роля Вільного Козацтва у визвольній боротьбі (З нагоди 50-річного Ювілею Українських Збройних Сил) / І. Цапко // Вісті Комбатанта. – 1967. – № 5-6. – С. 19-25.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України), ф. 3795, оп. 5, спр. 78, арк. 783-791 зв.
29. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.
30. Штанько Я. В. Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Я. В. Штанько. – Чернівці, 2006. – 20 с.

